

Piet van Cruyningen, *Bedrijf en bestaan. Twee eeuwen economische geschiedenis van Gelderland* (Zwolle: WBooks, 2014) 375 p. ISBN 978-94-625-8014-5

Bedrijf en bestaan is een gemakkelijk lezend, verhalend boek, zonder zware analyses. Een begrip als economische groei is geïmpliciteerd: groeit de bevolking, dan groeit (blijkbaar) de economie. Dat is wel zo simpel. Dat past ook prima bij een boek als dit, dat toch in de eerste plaats een boek is voor de salontafel. Het was de ambitie van de auteur om 'de grote lijnen van de economische ontwikkeling van Gelderland in de laatste twee eeuwen' te laten zien. Dat heeft hij goed gedaan.

Bedrijf en bestaan. Twee eeuwen economische geschiedenis van Gelderland is een kloek boek van 375 pagina's. De eerste vier hoofdstukken zijn chronologisch en gaan volgens een vast stramien: De Nederlandse economie (in vier halve eeuwen vanaf 1800), en dan telkens: bevolking en beroepsstructuur, infrastructuur, landbouw, bosbouw en visserij, ambacht en industrie (in hoofdstuk 3 en 4 nijverheid; nooit industrie), dienstensector en conclusie. Volgt een slothoofdstuk met de synthese. Het boek sluit netjes af met een register van persoons-, bedrijfs- en plaatsnamen.

De transformatie van een agrarische naar een geïndustrialiseerde samenleving kreeg in Gelderland zijn beslag tussen 1860 en 1960. Deze transformatie werd gevolgd door een tweede, naar een diensteneconomie, die aanzienlijk vlugger ging. Het was ongeveer zoals het in Nederland ging. Het was het plattelandskarakter van de industrialisatie en de oriëntatie op een beperkt aantal industrieën dat de ontwikkeling van Gelderland kenmerkte. Dit laatste is volgens Van Cruyningen een gevolg van zogeheten industriële inertie. In het boek is deze inertie de verklaring waarom de Oude IJsselstreek het vestigingsgebied bleef van de metaalindustrie, de Veluwezoom van de papierindustrie, en de oostelijke Achterhoek van de textiel; zelfs toen de industrieën hun concurrentievoordelen (waterkracht, grondstoffen, lage lonen) al lang kwijt waren. 'Continuïteit' en 'padafhankelijkheid' zijn in het boek dan ook verklaringen voor ontwikkelingspatronen.

Typerend voor Gelderland is ook dat bedrijven het op eigen kracht volhielden. Als er uitgebreid moest worden, kwam het kapitaal uit het eigen vermogen en van de familie, of van kennissen uit de buurt. Kortlopend krediet konden ze vanaf 1866 krijgen bij de Geldersche Crediet Vereeniging en als er een NV moest worden opgericht, was het geen probleem om aandeelhouders te vinden.

Continuïteit betekende dat op de plaats van de eerste ijzergieterijen, in de buurt van Doetinchem, later de twee regionale metaalreuzen DRU (Ulft) en Vulcaansoord (Terborg) zijn gevestigd, rond 1900 de twee grootste industriële bedrijven in Gelderland. De provincie was ook een centrum van de fietsenindustrie. Er waren de fabrieken van Gazelle in Dieren, van Sparta en Juncker in Apeldoorn, van Adek en Niessink in Nijmegen en van Empo in Vorden. Het verhaal van Empo is

exemplarisch. De koperslagerszoon en initiatiefnemer Hermanus Emsbroek bouwde in 1904 in Vorden, een delfplaats van ijzeroer, zijn eerste fiets in de werkplaats van zijn vader. Toen hij er meer wilde maken, bouwde hij een fabriekje. De vleesfabrikant H.G. Poesse financierde de bedoening. Empo (de bedrijfsnaam is gevormd uit de eerste letters van de achternamen van de oprichters) illustreert fraai de pad-afhankelijkheid van de metaalbedrijvigheid die ooit langs de IJssel is ontstaan.

Omstreeks 1960 was Gelderland na Noord-Brabant zelfs de meest geïndustrialiseerde provincie. Het was tegelijk een achtergebleven provincie. Ondanks het mooie rapportcijfer voor industriële werkgelegenheid was Gelderland de zevende provincie op de lijst met de inkomens per hoofd. Dat stak, met name omdat de provincie er niet in slaagde geld van de regering te krijgen voor wat de provincie dacht dat het had: echte probleemgebieden als de Noordwest-Veluwe. Van Cruyningen suggereert dat de provincie mogelijk het slachtoffer was van zijn eigen politieke kleurloosheid. Ons land had een rooms-rode coalitie en Gelderland was noch rooms, noch rood. Het wist dus ook niet te profiteren van de industrialisatieprogramma's. Na de oorlog bleek dat ook het rivierengebied geïsoleerd was gebleven doordat goede oost-westverbindingen ontbraken. Het lukte zelfs niet om daar de traditioneel gebleven plattelandsbevolking de moderne wereld in te leiden, ondanks de hoge bedragen die werden uitgegeven voor 'streekverbetering' die hen de achttiende-eeuwse mentaliteit moest afleren. Boeren, én hun vrouwen, moest de ogen geopend worden voor de moderne tijd. Boeren konden door bedrijfsvoorlichting kennis nemen van moderne werkmethoden, boerinnen leerden hoe ze efficiënter het huishouden konden runnen. De gewonnen tijd konden zij in het bedrijf van hun man steken. Het werkte niet, de boerinnen werden niet bereikt. Intussen ging de industriële werkgelegenheid er tussen 1948 en 1959 achteruit.

De auteur heeft zich beperkt tot het presenteren van de grote lijnen en het noemen van enkele grote namen. Dat is niet erg en voor een boek als dit te verantwoord; met een meer encyclopedische insteek was het zeker tweemaal zo dik geworden. Nu staat in het boek bijvoorbeeld niets over de huisindustrie, die toch een grote werkgever was in steden als Arnhem (textiel), Veenendaal (dat er wel erg bekaaid van afkomt in het boek met de luttel vermelding van de Ritmeester Sigarenfabriek) en Nijkerk (mattenmakerij). Wie een monografie over de industriële ontwikkeling van een Gelderse stad wil schrijven, vindt in het boek summiere aanknopingspunten. Ik kan vrij nauwkeurig zijn over Nijkerk, dat in het boek oneerbiedig een plattelandsstadje wordt genoemd, want ik heb er een paar jaar geleden een boek over geschreven. Nijkerk wordt bij Van Cruyningen genoemd in verband met de tabaksteelt (na 1840 over zijn hoogtepunt heen, maar zeker tot dichtbij 1900 een belangrijke werkgeefster), de uitgeverij van G.F. Callen-

bach (1854), de elektriciteitsfabriek (1898), de naamloze zuivelfabriek (bedoeld is de Volharding) en de mislukte ruilverkaveling (1958). Niets over het Werkfonds (1847), naast Callenbach in 1889 het tweede gemechaniseerde grootbedrijf dat de heren Struve en Bekaar wel de moeite waard vonden om te tellen. Niets over de meubelfabriek van Tijsseling, na de oorlog de grootste werkgever in de stad, terwijl de Gelderse meubelindustrie toch een paragraaf krijgt. En niets over de calicotweverij van Johannes Freyss, die de grootste was van Gelderland. De weverij was gevestigd in het voormalige gebouw van de grootste tabaksspinnerij van de provincie (omstreeks 1820), die de auteur ook mist. Hier wreekt zich dat Van Cruyningen het proefschrift van Michael Jansen over de industriële ontwikkeling van Nederland in de periode 1800-1850 niet kent; het ontbreekt in elk geval in de literatuurlijst.

Bedrijf en bestaan biedt erg veel over bedrijf, maar weinig over bestaan. De (industriële) bedrijvigheid wordt uitvoerig besproken, te weinig aandacht is er voor de arbeiders die al die stenen hebben gebakken en die tinblokken hebben gegoten en voor hun strijd om de arbeidsvoorwaarden te verbeteren. Amper zes pagina's is er voor het thema arbeiders en arbeidsomstandigheden. Wat ze verdienen, hoe de lonen tot stand kwamen, hoe lang ze moesten werken, hoe ze waren georganiseerd, hoe ze hun vrije tijd besteedden; we lezen er weinig over. De industriële ontwikkeling van de provincie lijkt nu net zo comfortabel en idyllisch als de Waaloever op een warme zomeravond.

Mensen van vlees en bloed ontbreken niet in het boek, maar er staan weinig anekdotes in. Zoals het verhaal van Hevea in Renkum in 1945, op pag. 249. Tegenstanders van de heropbouw van het in de oorlog verwoeste bedrijf gebruiken het argument dat er te veel Groningers werkten en dat de Groningse cultuur ('volksaard') botste met de Gelderse. De Renkummers wilden die 'allochtonen' niet. Niets was minder waar, zoals een uitgenodigde socioloog na een onderzoek liet zien. Fraai is ook het breed uitgemeten verhaal van de ondergang van Vulcaansoord. Die was het resultaat van de schimmige constructies van grootaandeelhouder William Howard, die liepen via Curaçaose nv's en Zwitserse dochters. Prachtige verhalen, waar je er meer van wilt lezen. Voor een boek als dit, dat je niet van a tot z leest, is zo'n anekdotisch repertoire bijna een bestaansvoorwaarde.

Ik mis verder ook een bronnenkritiek. CBS-cijfers ontbreken weliswaar, maar de bevolkingscijfers komen van de, onder meer door het CBS opgetuigde, website volkstellingen.nl. Die cijfers zijn onverdacht. De cijfers van de beroepsbevolking komen soms van C. Oomens en G. den Bakker – ook dat is respectabel CBS-onderzoek – maar in een aantal gevallen ook van het Economisch-Technologisch Instituut. Die bron wordt niet geëvalueerd. Nu is het onduidelijk wat die cijfers waard zijn en hoe die zich tot de officiële (CBS-)cijfers verhouden.

Tot slot ontbreekt het andere beeld dan foto's, grafieken, vrijwel. Ik telde er 13

op een totaal van 375 pagina's. Grafieken 'lezen' beter dan de eindeloze tabellen die wel in het boek staan. Het gebruik ervan dwingt de auteur na te denken over indicatoren die een fenomeen als industrialisatie beschrijven. Die indicatoren zijn grafisch goed weer te geven en helpen om de informatie te onthouden.

Ronald van der Bie, Centraal Bureau voor de Statistiek

Daniëlle Teeuwen, *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016) 240 p. ISBN 978-90-8964-793-1

The strategies used by citizens of Dutch towns to successfully provide poor relief are the focus of Teeuwen's work. Using a range of primary sources Teeuwen examines three key issues: who provided charitable relief; how that relief was financed and what motivated people to make donations. Similarities and differences between towns and over time are revealed through a comparison of Delft, Utrecht, Zwolle and 's-Hertogenbosch across c.1580-c.1800. As well as engaging with scholarly literature, Teeuwen also relates her research to contemporary debates surrounding welfare provision and government austerity measures.

Two structures for welfare provision operated between c.1580-c.1800. The first was a combination of national legislation and compulsory taxation, which was the main system used in England. In contrast, locally organised initiatives reliant on voluntary donations were more common in the Dutch Republic. Teeuwen's work provides some comparisons of the relative effectiveness of these systems, focusing on provision given to people in their own homes. The long time-span of her research permits her to cover periods of economic prosperity and recession and assess their impact on poor relief.

The book is structured thematically, with comparisons between locations and over time made within the chapters. 'Organizing poor relief' examines how local governments allocated relief, including who was eligible to receive it. In all four towns, economic pressures in the late seventeenth-century led to restrictions being placed on who could receive charity, including those based on period of residence in the town. 'Financing outdoor poor relief' considers the key sources of income that charities relied upon. Collections and almsboxes were particularly important sources of revenue in all the towns. While income from wills and the rents from real-estate were important elements of charitable income in England during this period, it is interesting to note that they seem to have been less significant in the Dutch Republic. However the development of trading companies and financial markets meant that bonds and shares were popular ways to invest resources. The Delft